

XҒТАР 16.21.07
Ғылыми мақала

<https://doi.org/10.32523/2616-678X-2025-150-1-130-143>

«Жер-Ана» ұғымының қазақ танымындағы көрінісі

А.М. Меліс¹ , Қ.Қ. Сарекенова^{*2}

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

(E-mail: ¹aishok_051995@mail.ru, ²sareke.kk@gmail.com)

Аңдатпа. Мақалада «Жер-Ана» ұғымын концепт ретінде қарастыруда мәнін ашатын «туған жер», «атажұрт», «ел қорғау» мағыналық өрістері жіктеліп, тілдік бірліктерге талдау жасау арқылы мазмұны айқындалды. Концептілерді зерттеу халықтың менталитетін, рухын, жан дүниесін жақсы түсінуге, сол ұлттың әлемдік бейнесін сол ұлттың көзімен көруге мүмкіндік береді. Концептінің беретін ұғымын түсіндіру арқылы жеке адамдардан бастап, қоғамдық топтардың бүкіл бір ұлттың, халықтың ой-өрісінің, дүниетанымының ерекшеліктерін анықтауға болады. Мәдениет адамзат баласының ақыл-ойы мен маңдай терінен туындаған жетістіктердің бәрін қамтитын болғандықтан, мәдениет атауының мәні кең. Әсіресе ұлттың ерекшелігін, таным түсінігін, ой-өрісін, яғни бір сөзбен айтқанда, мәдени болмысын танытатын лексемаларды мәдени концепт ретінде когнитивті тұрғыда қарау қажет. Біз «Жер-Ана» ұғымының қазақ танымында қандай ұғым беретінін қарастыра отырып, халықтың басынан кешкен өмірін, ұлттық ерекшелігін, дүниетанымын тани аламыз. «Жер-Ана» ұғымын зерделеу арқылы адамның ой мен түсінігін тұжырымдап тілдің когнитивтік сипатын айқындай аламыз. Мақаланың мақсаты – «Жер-Ана» ұғымының мазмұнын ашатын «туған жер», «атажұрт», «жер қорғау» сынды мағыналық өрістерін жіктеп, тілдік деректерге талдау жүргізу арқылы дәлелдеу. Мақаланың зерттеу нысаны – Жерге қатысты мақал-мәтелдер, ақын-жазушылардың осы жайында жазған шығармалары.

Түйін сөздер: Жер-Ана, туған жер, атажұрт, когнитивті лингвистика, концепт.

Түсті: 13.02.2025; Жөнделді: 28.02.2025; Мақұлданды: 13.03.2025; Онлайн қолжетімді: 30.03.2025

*Хат-хабар үшін автор

Кіріспе

Когнитивті лингвистика барлық ғылым саласы тәрізді жетіле түсуде. Ол дами отырып өз зерттеу арнасын толықтырып жатқанын да айта кету орынды. Ғылыми зерттеулер көрсеткеніндей, когнитивті лингвистика ғылымының ауқымы бүгінгі таңда психология мен әлеуметтанудың, логика мен философияның маңызды мәселелерін шешу арқылы кеңейе түсіп, түрлі ғылыми жетістіктерін бір арнаға түйістіре қарастыруда. Аталған мәселе қазақ тіл білімінде соңғы жылдарда назарға алына бастады, лексикология, этнолингвистика, лингвомәдениеттану салалары тұрғысынан (осы бағыттағы зерттеулер аясында) зерттелуде.

Концепт – адамның ментальді әлеміндегі мәдениеттің негізгі ұясы, ал мәдениет болса, екі ортада аралық, жалғастырушы қызмет атқарады. Әуелі концепт адамның ментальді әлеміне мәдениетті жеткізуші қызметте болса, екіншіде, концепт мазмұны арқылы адамның өзі мәдениет әлеміне терең дендеп, бойлап кетуі ықтимал. Концепті зерттеу бағыттарының көптүрлілігі және әртүрлі ұстаныммен келу – бұл күрделі түсініктің өз мәні мен табиғатына тән, соған тікелей тәуелді екендігі белгілі.

С.А. Аскольдов-Алексеевтің 1928 жылы «Концепт және сөз» деген мақаласы жарыққа шығып, оның авторы осы төңіректе әлденеше рет мәселе көтерсе де, ол мәселе күйінде қалып, одан әрі қолдау таппайды. Тек XX ғасырдың 80 жылдарында ағылшын авторларының орыс тіліне аударылуына байланысты концепт мәселесі қайта жанданып, лингвистикалық теория ретінде тілдік таным мәнін анықтаумен шектелмей, адамның тіл арқылы қол жеткізген табыстарын саралаумен айналысты.

Жаңа ғылым саласының өзектілігі қазақстандық ғалымдар назарын да өзіне аудартты. Когнитивті лингвистика тіл арқылы қоршаған ортаны, адамзат қасиеттерін, қоғамдық құбылыстар мен жаратылысты танып-білудің ғылыми-теориялық негіздерін қарастырады. Сондықтан когнитивті лингвистика тіл білімінің танымдық бағыттары мен аспектілерін әр түрлі қырынан ғылыми негіздейді және адамның таным процесіне қатысты білімін тереңдетіп, тәжірибесін молайтады. Бұл мақалада қаралған мәселелер мен талдаулар осы саладағы зерттеу жұмысының дамуына кішкене болса да өз үлесін қосады деп сенеміз.

Зерттеу әдістері

Зерттеу жұмысында талдау, сипаттау, жинақтау, жүйелеу сынды әдіс-тәсілдер қолданылған. Жерге қатысты мақал-мәтелдер, қанатты сөздер, әдеби шығармалардан үзінділер теріп алып, талданып, жүйелеу арқылы олардың мағыналық өріс ретінде мәні айқындалды.

Әдебиетке шолу

Концепті мәселесінің ғалымдар тарапынан зерттелген еңбектеріне шолу жасап өтсек. Академик Ә. Қайдардың этнолингвистика саласына қатысты еңбектері, зерттеу

жұмыстары қазақ лингвистикасында танымдық саланың пайда болуына түрткі болды. Қ. Жаманбаеваның «Тіл қолданысының когнитивтік негіздері» атты монографиясы, тіл қолданысындағы когнитивтік негіздердің зерттелуін, тілдік сана құрылымын, гештальт теориясын негіздеді, когнитивтік құрылымның концептуалды көрінісін қарастырады [1]; Ж. Манкеева «Қазақ тілін зерттеудің когнитивтік негіздері» атты ғылыми еңбегінде тілдің бейнелеуіштік қызметін, когнитивтік лингвистика ұстанымдарын көрсетеді [2]; Б. Момынова «Қазақ тіліндегі қоғамдық-саяси лексика» еңбегінде когнитивтік бірліктердің бағалауыштық сипатын қарастырады [3]; А. Ислам когнитивтік лингвистиканың мәселелерін сөз етеді [4]; Г. Әзімжанова көркем мәтіндегі доминант сөздердің когнитивтік ерекшеліктерін қарастырады [5]; С. Ақаев сөздің когнитологиялық сипаттарын анықтайды [6]; А. Әмірбекова көркем мәтінге концептуалдық талдау жасау үлгілерін ұсынады [7]; А. Сыбанбаева, Б. Қасым, Н. Зайсанбаева еңбектерінде метафораның танымдық сипаты қарастырылады [8], [9], [10].

Когнитивтік лингвистиканың негізгі арқауы концепт категориясы өзінің теориялық негіздерін әр қырынан, әр тұрғыдан ашқанда барып, толық түсінікті болатын күрделі құбылыс. Концепт мәні, оның құрылымы мен өрісі отандық зерттеушілердің таным нысанына айналууда.

Алайда, «концепт» терминінің анықтамасы әлі бір ізге түсе қойған жоқ. Нақты бір анықтаманың қалыптаспағанын В.А. Маслова мына жағдаймен байланыстырады: концепт – күрделі әрі көп қырлы құрылым. Ол ұғым-түсінікке негізделіп қана қоймай, әлеуметтік, психологиялық, мәдени мазмұн иеленеді. ...«Концепт – белгілі бір мәдениетке тән ассоциация, эмоция, психика, баға, ұлттық бейне мен коннотацияларды қоса танытатын күрделі құрылым». Концептің саны да, мазмұны да үздіксіз өзгерістер болуы ықтимал, өйткені адамдар үнемі өмірдегі (қоршаған ортадағы) жаңа заттарды таниды (таным жалғаса береді), өмір үнемі өзгеріп, бір орнында тұрмайды» [11, 47-51], сондықтан түзілген жаңа білімді беретін әрі оны сақтайтын «негізгі ұяшық» (құрылым) икемді әрі өзгермелі болуы заңды. «Концепт сөздің сөздіктегі мағынасы мен адамның жеке және халықтық тәжірибесінің тоғысуынан туады» [12, 28-37] дегенді барынша құптаймыз. В.А. Маслова: «Сөздің сөздіктегі мағынасы когнитивтік шындық алыс, тіпті жеткіліксіз берілетіндігін алғаш рет шетелдік ғалымдар аңғарды» [11, 40], – дейді.

Тіл мен мәдениет және психология мен философияны сабақтас қараған концепциялар бүгінгі ғылымда арнасын кеңейтіп, тіл мәселелерін шешуге қатысып, жаңа бағыт-бағдармен толығу үстінде. «Концептуалды сөздердің әлеуметтік бағалауышты өз семасын қабылдауы нақ осы сөздердің әлеуметтік тұрғыдан аса қажеттілігіне байланысты» [3, 55], – дейді Б.Момынова. Тарих, әлеуметтану, этнография, әдебиеттану сияқты ғылымдардың тоғысуымен таным деңгейі тереңдей түсуде.

Концепт үнемі жетілу үстінде болатын құбылыс дедік. Бұл кезде тілден тыс барлық факторлар дерегі назарда болады. Уақыттың әр кезеңінде концепт мәдени мәнді түрлі дәрежедегі толығуды бастан кеше отырып, уақыт көшінде ұжымдық санада түрліше байыпталып, әр түрлі қабылданады, сөйтіп когнитивтік-ментальдік кеңістікте өзіндік болмысымен көріне алады. Концепт мәселесінің осы бір сипатын зерттеуші Б.Тілеубердиев былай жіктейді:

1) белгілі бір концептіге қатысты сөздің тілдік мағынасын анықтау;

2) осы сөздің этимологиясын табу;

3) паремиологиялық және фразеологиялық қорда жүзеге асу;

4) тілдік деректер көмегімен ұлттық реалийлерді суреттеу мен айқындау арқылы концептінің белгілі бір ментальдік-когнитивтік құрылымын ашу т.б [13, 17]. Әрине, концепт мазмұны түрлі ұлт өкілдер өркениетінің деңгейіне байланысты болады, олай болса, ұлттық ерекшелікпен ажыратылатын дәлеледеуді қажет етпейді.

Әдебиет көздерінде «Жер-Ана» арнайы концептілік тұрғыда зерттеген еңбектер болмаса да, «Ана» концептісін түрлі аспектіде қарастырған ғылыми еңбектер бар. Н.Ш. Қалиеваның «Түркі лингвомәдени кеңістігіндегі «Ана» концептісі» мақаласында жалпы түркі тілдеріндегі ана ұғымының концептілік мәні ашылса [14], Р.К. Қойылыбаеваның «Қазақ отбасы дискурсының лингвоаксиологиялық аспектісі» деген докторлық диссертациясында ана ұғымын отбасы дискурсының бір ұғымы ретінде қарастырады [15]. Одан бөлек ақын-жазушылар шығармаларындағы туған ел, туған жер тақырыбы әдеби тұрғыда талданып, зерттеу нысаны ретінде қолданылып жүр. Ал енді әдістемелік жағынан Қ. Сарекенова, Ж. Аймұхамбет, Қ. Маликов, С. Салықжанова, Ғ. Жылқыбай, Ы. Асанбаеваның «Тілжәнеәдебиет сабақтарында мәдени құндылықтарды жеткізуге онлайн оқыту мен интерактивті әңгімелердің әсері» [16] атты мақаласында оқушылардың Қожа Ахмет Яссауи мұраларын мәдени құндылық ретінде қабылдауын зерттеу барысында бірнеше онлайн оқыту әдістерін ұсынады. Сол әдістердің зерттеу материалы ретінде жер ұғымына қатысты бірнеше бейнероликті пайдаланып, соған байланысты оқушылармен пікір алмасып, одан шыққан тұжырымды зерттеу нәтижесінің бірі ретінде қарастырған.

Біздің мақаламызда тұтас «Жер-Ана» концептісін жасау үшін негіз болатын мағыналық өрістің бірі «туған жер» ұғымының қазақ танымындағы көрінісі айқындалады.

Тілдік тұлға тарапынан мән берілген әрбір концепт ұлт танымында көрініс тапқан ақпаратты таныта отырып, сол халықтың ұлттық-мәдени ерекшелігінен хабардар етеді. Түрлі мәдениет өкілінің ұжымдық, тілдік санасындағы әлем бейнесі әралуан кейіпте болатыны мәлім. Сондықтан да концепт құбылысының бір мәні материалдық, әрі рухани мәдениетінің тілдік таңбасы, тіпті тілде таңбасын қалдырған халық тарихының ізі деуге әбден болады.

Лингвомәдени ерекшелікті басшылыққа алатын болғандықтан да, ұлттық мәдени концептінің қалыптасуының когнитивтік негізін анықтап алу аса маңызды. Жалпы адамзатқа ортақ концептілер жүйесі болуы да, жеке бір этносқа (тіпті жеке бір индивидтің өзінің танымы бойынша) ғана тән өзіндік болмыспен «тұйықталған» концептілер болуы әбден ықтимал. Сөйтсе де сол халыққа ғана тән ерекшелік (концепт мазмұнындағы) оның дүниетанымының ұлттық негізін қалайды. Дүниенің өзіндік бағасын белгілейді. Әр социум өкілі, әр ұлт, әр тілдік тұлға дүние бейнесін өзінің ұлттық ерекшелігіне, жеке психикасына, мәдени деңгейіне, дүниетаным өрісіне қарай әрқалай қабылдайды. Дәл осы тұста, яғни дүние бейнесін, әлем кейпін танымдық аспектіде түйсініп, түсінгенде (сосын барып бейнелегенде) концепт қуаты барынша ашыла түседі. Концепт осы кезде көмекке келеді. Кез келген адамның когнициялық жүйесінде оның өзіне ғана тән, тек өзінің бастан өткерген (кешкен) жағдайынан, тәжірибесінен туындаған жағдаяттар

орын алады. Бұл әр мәдениеттің әр түрлі репрезентациялануына (жүзеге асуына), әртүрлі танылуына дәлел болады деп есептейміз.

Сөздің семантикалық, сонымен қатар, ассоциациялық өрісі концепт мазмұнын анықтайды десек, семантикалық өрісінде оның ең мәнді белгілері нақтыланады, ал ассоциациялы өрісінде екінші қатарлы, «мәнді емес» белгілер, яғни қосымша лингвокогнитивті, лингвомәдениеттанымдық білім жүйесі жан-жақты ашылады. Сөйтіп концепт беретін ақпарат прагматикалық, танымдық мақсат иеленеді және аялық біліммен толыға түседі, бірақ кез келген атау-белгі концепт бола алмайды, шындық өмірдегі белгілі бір мәдениет үшін құнды әрі көкейкестілері ғана концепт дәрежесіне жетеді.

Зерттеу нәтижелері мен талқылау

Концептілерді зерттеу халықтың менталитетін, рухын, жан дүниесін жақсы түсінуге, сол ұлттың әлемдік бейнесін сол ұлттың көзімен көруге мүмкіндік береді. Концептінің беретін ұғымын түсіндіру арқылы жеке адамдардан бастап, қоғамдық топтардың бүкіл бір ұлттың, халықтың ой-өрісінің, дүниетанымының ерекшеліктерін анықтауға болады. Мәдениет адамзат баласының ақыл-ойы мен маңдай терінен туындаған жетістіктердің бәрін қамтитын болғандықтан, мәдениет атауының мәні кең. Әсіресе ұлттың ерекшелігін, таным түсінігін, ой-өрісін, яғни бір сөзбен айтқанда, мәдени болмысын танытатын лексемаларды мәдени концепт ретінде когнитивті тұрғыда қарау қажет. Біз «Жер-Ана» ұғымының қазақ танымында қандай ұғым беретінін қарастыра отырып, халықтың басынан кешкен өмірін, ұлттық ерекшелігін, дүниетанымын тани аламыз. «Жер-Ана» концептісін зерделеу арқылы адамның ой мен түсінігін тұжырымдап тілдің когнитивтік сипатын айқындай аламыз.

Қазақ халқының түсінігіндегі «Жер-Ана» концептісінің аясы өте кең. Бұл концептінің ішінде бірнеше мағыналық өрістерін қарастыра аламыз. Соның үлкен бір тармағы «туған жер» ұғымы. Қазақ халқы үшін «туған жер» немесе «ел» ұғымдары «*атамекен*», «*атақоныс*», «*атажұрт*», «*кіндік қаны тамған жер*» секілді модельдердің қатысымен анықталады. Ол атадан балаға мирас болып қалып отыратын мәдени мұра.

Туған жер – бұл әрбір адамның маңызды әрі алғашқы танып-білетін түсінігі. «Туған жер» образы оның санасында анасы, бауырлары, достары образымен ассоциация жасауы мүмкін. Туған жер – Отан, туған ел, өскен жер, табиғатымен, халқымен, қоғамымен, тіл байлығымен, мәдениетімен, тұрмысымен, салт-дәстүрімен, тарихымен ерекшеленетін, ыстық көрінетін, ешнәрсеге айырбастауға келмейтін орта.

«Туған жер» лексемасы әлемдік бейне ретінде қай елде болмасын сол ұлттың жеке тілдік бірлігінен бастап, сол қоғамның тұтас лингвомәдени тұрғыдан кілті болып саналады. Туған жер – әрқашанда жеке, менікі, өзімдікі мәнді белгілі бір ортаны, аумақты, территорияны өзге ортаға қарама-қарсы мәнде қою. Осыдан келіп, *туған жер*, *туған өлке*, *туған орта* сынды тіркестер пайда болған. «Отан» сөзі туған жермен ассоциацияланады.

Бұдан ары қарай өрбітсек, тіршілікті тірілткен, дүниеге алып келген ана сөзінен өмірінің соңында өзге өмірге жол тартқан, топыраққа айналған сынды тіркестер «туған

жер» ұғымының екі ұшы болып тұр. Жекеден жалпыға өту арқылы жеке, менікі, өзімдікі мәнді сөздер жалпылана келе біздікі, біздің жер, біздің аймақ сынды көпше мағынаға ие болады. Жекеліктен гөрі жалпылықты білдіретін сөздер қоғамның бірлескен, ажырамастай ғұмыр кешетінін білдіретін сияқты. Осыдан түйеріміз, Отан ортақ бола отырып, әр адамның өз жүрегінен орын алатын жеке нәрсесі. Аталған мәселе, әсіресе, ақындардың шығармаларынан көрініс табады. Ақындардың шығармашылығынан *Отан, туған ауыл, атамекен, құтты мекен* сынды әр түрлі лексикалық атауларға арналған сезімге толы жолдарды байқаймыз. Бұл туған жерге деген сүйіспеншілік деген сөз.

Осының ішінен *туған ауыл* тіркесін алып қарайтын болсақ, ол басқа концептерге қарағанда доминантты рөлге ие. Ақындар мен жазушылар өз ойы мен естеліктерінде үнемі туған ауылына, туған жеріне оралады. Өйткені ол оның туып-өскен үйі, тербетілген бесігі, балалық шағы, жастық шағы өткен ортасы, өмір сүрген тұтас әлемі. Туған ауыл концептісінің тағы бір ерекшелігі – тарту күшінде, әрбір адам өзінің туған жерін өз ауылым деп атап, тіпті ол жер ауыл емес қала, аудан орталығы болған күннің өзінде, сонда қарай орала береді. Бұл қазақтың этномәдени ерекшелігін көрсететін константа. Туған ауыл этномәдени константасы қазақ тілінде де, қазақ мәдениетінде де кілт сөз ретінде дербес мәнге ие.

Когнитивтік лингвистикада тілдік бірліктердің тек ақпарат беруін қарастырып қоймайды, онда ойда әмбебап модель қалыптастыру және бейнелі образдар арқылы әлемнің тілдік бейнесін ашу мақсаты көзделген. Әрбір ұлттың табиғатын, мінез-құлқын білу үшін алдымен тілін білу керек. Әр халықтың тілінде өзіне тән белгілер, тілдік бірліктер бар.

«Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде» туған жер сөзіне анықтама берілген. «Туған ел/жер – туып-өскен жер, өз елі. Туған жер әр адамның кіндік қаны тамған жері. Туған жер ұғымының жағымсыз бағалауыштық сипаты жоқ» [17, 587].

«Жер-Ана» концептісінің мағыналық өрісінің бірі «туған жер» ұғымының өзегі ретінде танылатын ұғымдар: *Отан, кіндік кесіп, кір жуған мекен, атақоныс, атамекен, бабаларымыздың аманаты, туған ауыл, дарқан дала, байтақ дала, сағыныштың символы, балалық пен жастық шақтың мекені, алтын бесік, алтын ұя, тұғыр, киелі, қасиетті мекен*.

Жоғарыда аталған мағыналық өрістердің мәні сол сөздер кездестін тілдік деректер арқылы ашылады.

Отан. Маған жер жоқ, *Отан* жоқ әрі қарай, Әрі қарай мекен жоқ жаныма жай. (М. Мақатаев). Сүйемін, өскен *Отаным*, Жылысып өткен жылыңды. Қарыздармын сондықтан Берермін талай жырымды. (М. Мақатаев). *Отансыз адама* – ормансыз бұлбұл. (Мақал).

Кіндік кесіп, кір жуған мекен. *Кіндігімді кескен жұрт*, Кір-қонымды жуған жұрт. (Қазтуған). Аман бол, Қосжарсуат, туған жерім, *Кіндік кесіп, кірімді жуған жерім*. Жем беріп арғымаққа желе жортып, Жылқыны бұрқыратып қуған жерім. (Мәделі ақын). Тау көрмедің Көкшенің биігіндей, Бауырында ойнап ем киігіндей. *Кіндік кесіп, кір жуған қайран жерім*, Болмайды екен еш қайғы күйігіндей. (Н. Баймырзаұлы). Қонғаны ауылымның Талды-ау деймін, Жағалай ел жайлауға барды-ау деймін. *Кір жуып, кіндік кескен туған жерлер* Артыма бір қарамай қалды-ау деймін. (М. Бәпиұлы).

Атақоныс, атамекен. Ақжайлау мен Сандықтас, *Атамның қонған қонысы*. (Д. Бабатайұлы). «Алла яр» жаздым, аға, Көлборсыдан, Жаз жайлап, қыс қыс қыстаған *қонысымнан* (Ш. Бөкеев). Айналайын! Атамекен ақмекен! Қандай қазақ іздеп сені тапты екен?! Туған өлке тәтті екен ғой, тәтті екен. (М. Мақатаев).

Сағыныштың символы. *Сағынғанда* көзімнен бұлбұл ұшты, Ақ туын ата-бабам тіккен жері (И. Құтпанов). *Сағындым* сені қапты өскен жерім, Шырылдап тар құрсақтан түскен жерім. Кеткелі біраз заман болсадағы, Қалмайсың ұмытылып естен жерім. ...Бойында Есіл, Нұра сайран етіп, *Сағынам* құрбыларды күнде ойнаған (Ә. Ғалымов). Алтын күнді, қара жерді *сағындым*, Жан жолдасым – жүйрік желді *сағындым* (М. Жұмабаев). *Сағынам*, Шибүт, сені мен, Аяулы жалғыз жанымдай. (М. Мақатаев) *Сағындым* ғой, тауымның көк белдері, Қанжығаңа байла да, бөктер мені (М. Мақатаев). Ақ Есілім – ақ отауым, алқа көлім, Қайың бақ, ойдым орман, қалқа жерім. Ақынның аманат бір жырын дай-ақ, Аңсаймын да тұрамын Арқа желін (М. Мақатаев).

Балалық пен жастық шақтың мекені. Жеті жаста тайға міндік, жарыстық, Балалықтың сол кез неткен қаны ыстық. Шалғын иісін ауаға орап сімірдік, Артта жатты будақ-будақ шаң ішіп (Ұ. Есдәулет).

Туған ауыл. Туған жерім Баянауыл, Кейде тынық, кейде дауыл. Ұлытаудың қойнауында, Мекен еткен біздің ауыл (М. Байжанұлы).

Дарқан дала, байтақ дала. *Дарқан далам*, Жанымның аңдары ма ең? Көз алдымда тербелдің ән салып ем, Төселгендей төсіңе барша кілем (К. Ахметова). О, менің *байтақ мекенім*, Жанымның қаршығасы сен. Шырқағым келіп кетеді, Жазбаған ән шығарсың сен (Т. Айбергенов).

Алтын бесік. Уа, дариға – алтын бесік, туған жер, Қадіріңді келсем білмей кеше гөр! (Қ. Аманжолов). Алтайдан Күн көтерілді, Ақ бесік – нұр мекенімді еске сап (Д. Кәпұлы). Бала болып жата бер бесігіңде, Сары даланың еркесі – қазақ елі (М. Жұмабаев). Ел іші алтын бесік. (Мақал).

Тұғыр. Кіндігімді байлаған *тұғырым-ай*, Сен болмасаң, бұл маңды көрмес едім (М. Мақатаев). Туған жер – *тұғырың*, Туған ел – қыдырың (Мақал). Туған елім *тұғырында* тұрса екен, Әрі қарай ... әрі қарай көрермін... (М. Мақатаев). «Туған жерім, Отан, елім – *тұғырым*» Сақталасың мәңгі менің жанымда (Н. Нұрбек).

Киелі, қасиетті мекен. *Қасиетті* турасы, Қасиетінен суының (М. Мақатаев). Кіндігім мәңгі байланған, *Киелі* менің өрісім! (М. Мақатаев). Пай! Пай! Пай! *Киелі* неткен жер! Батырлар дүрілдеп өткен жер, Тұлпарлар дүбірлеп теккен тер, Ғашықтар бір-бірін өпкен жер. (М. Мақатаев)

Қазақ халқының дүниетанымында «туған жер» ұғымын аша түсетін *жусан, топырақ, түтін* лексемаларының ұлттық сипаты ерекше.

Жұпары ескен *жусанды* мекен,

Сағыныш толы сыр сандық екен. (Т. Тынысбекұлы)

Сонымен қатар, «туған жер» ұғымын сипаттауда «*топырақ*» тілдік бірлігімен өзара концептілік өріс бола алады.

Семейде *топырағым* болар білем,

Кемпірбай дұға қылсын бейшараға. (К. Бөгембайұлы)

Топырағыңды, туған жер, иіскеп мен,
Борыштан қайтқан қойша күйіс кеткен. (Ұ. Есдәулет)

Алақаны анамның – топырағың,
Сендік махаббатымның оты жалын. (Ф. Оңғарсынова)

Туған жердің түйе жейтін жапырағы да дәрі,
Түйе аунайтын топырағы тәтті (Мақал)

«Туған жер» ұғымын «*түтін*» сөзімен сипаттаудың қолданысы кең. Оны мысалдардан байқаймыз:

Жалықтырса ұзақ сапар жат мекен,
Туған жердің *түтіні* де тәтті екен. (Мақал)

Басқа жердің отынан туған жердің *түтіні* артық. (Мақал)

Қисық мұржа болғанменен бітімің,
Туған жерім – түзу ұшқан *түтінім*. (Е. Сәттібаев)

«Жер-Ана» концептісінің тағы бір мағыналық өрісі – «*жер қорғау*». Ата-бабаларымыз туған жерін жауға да, дауға да бермей, көзінің қарашығындай сақтай білгендігі жайлы аңыз-әңгімелер көп кездеседі. Осыған қатысты көркем әдебиеттерден мысал келтіріп өтер болсақ. Жазушы Ә. Сапабек өзінің «Қазақ қасіреті» деп аталатын құнды еңбегінде «намысы жоқтың елі жетім, қорғаны жоқтың жері жетім» – деген халық даналығын келтіре отырып, нақтылы деректер арқылы қазақ жерінің қадір-қасиетін, оны қорғай білген данышпан бабаларымыз жайлы құнды деректер келтірген. Әсіресе, біздің заманымызға дейінгі кезеңде өмір сүрген ғұндар ханы Мүде бабамыз өзіне көршілес ханның жер сұраған өтінішіне үзілді-кесілді қарсы шығып, туған жерге деген перзенттік сүйіспеншілігі кімді болса да ойландырмай қоймайды.

Мүде хан көрші ханның өтінішіне орай, «*Жерді беру деген не сұмдық. Жер дегенің елдің тірегі емес пе? Жерсіз ел бола ма?... жер ұрпаққа қалдырар жалғыз мұраң. Жерді беру – ұрпағыңды сол мұрадан айырып, ертең біреуге тәуелді ету. Жерден айырылу – елдігіңнен, ерлігіңнен, еркіңнен айырылу. Жерді беремін деу – ұрпақтың жауы! Қасиетті Жер – Ананы ел дұшпанына берейік дегендердің басы кесілсін! Қасиетті Жер – Ана үшін өлім ақ өлім! Жер берілмейді*» – деген екен. Мұндай даналық ойды қазіргі кезде санамыздан тыс қалдыруға мүлде болмайды.

Бұрынғы ата-бабаларымыз Жер-Ананың, киелі судың қасиеттерін ерекше бағалай білген. Ертедегі Түрік қағандығының көрнекті мемлекет қайраткері, қолбасшысы, әрі ойшыл кемеңгері Тоныкөкке орнатылған ескерткіште мынадай жазу бар:

«*Тәңірі Ұмай, қасиетті Жер-Су,
Бізді қорғайды, ойлану керек.*»

Мұндағы «Жер-Су бізді қорғайды» деген сөздерде терең тұжырым бар. Халқымыздың сан ғасырлық өмірден түйген, көкірек көзінің сүзгісінен өткен даналық нақыл сөздерінің

әрі дүниетанымдық, әрі тәрбиелік мәні зор. «Ханның қасында болғанша, бұлақтың басында бол» – деген өсиет нақылда мағынасы мазмұнды ұғым жатыр.

Ерте дәуірдегі түркі мемлекетінің көрнекті әскери қолбасшысы Күлтегін өз елі мен жерін қорғауды ұрпақтарына өсиет етіп қалдырған. Белгілі ғалым әрі ақын Ә. Табылдиев «Күлтегіннің өсиеті» деген жыр жолдарында арғы бабаларымыздың ұлағаты мол аманатын былай деп жеткізген:

...Жер-ананың гүлзары боп орнаңдар,
Ел-ананы басқыншыдан қорғаңдар.
Халқын бай қып көркейтіндер сақталсын,
Алтын байлық өзен-көлдер, ормандар.

Қазіргі кезде өзіміз иелік етіп отырған ұлан байтақ жерімізді ата-бабаларымыз аттың жалында, түйенің қомында жүріп білектің күшімен, найзаның ұшымен қорғауы және оны сақтап қалуы тарихта теңдесі жоқ ұлы батырлықтың белгісі деп білеміз. Бабаларымыздың осындай асыл қасиеттерін бағалай білген К. Салықов өзінің жүрегінен шыққан жыр шумақтарында өте орынды атап өткен:

Сұлу Көкше, өр Алатау арасы,
Бәрі тұтас қазағымның даласы.
Сонша жерді сойылымен қорғаған,
Бабаларым осал емес-ау шамасы...

Бұл жыр жолдарындағы жерді қорғау деген сөздер табиғатты қорғау деген сөздермен үнемі үндесіп жатады. Ақын С. Сырымбетовтың да төмендегі жыр жолдары да соны нақтылай түседі:

Батыр болған бабамнан
Ел қорғауды үйренгем,
Ару болған Анамнан
Ар қорғауды үйренгем.
Туып өскен ұям деп,
Жер қорғауды үйренгем!

Елді қорғау, жерді қорғау дәстүрі ұрпақтан-ұрпаққа асыл мұра ретінде жалғасып, сабақтасып, келе жатқан өмір шындығын жырға қосқан жыраулардың бірі Нұртуған Кенжеғұлұлы «байладым басты өлімге, мақпалдай шөбі түрленген атамекен жер үшін» – деп толғайды.

Бабаларымыздың өз ұрпақтарына қалдырған өнегелі өсиеттерінде де туған жердің тағдыры ерекше орын алады:

Қылса да дұшпан қастығын,
Жолдасы бол жақсының.
Елді, жерді қорға деп,
Балам саған тапсырдым.

Қазақ халқы өзі туып өскен жерін ерекше қастерлеп «атамекен», «атажұрт» – деп атауында қордалы қорытынды жатқандығы белгілі. Адамның бойындағы асыл қасиеттердің барлығы да өзінің атамекеніне, атажұртына деген шынайы сүйіспеншіліктен басталады.

*Киелімдей жүретін кіл есімде,
Кір түсірме ел деген ұлы есімге.
Атамекен – бақыты балалардың,
Жеңіп алған сан ғасыр күресінде.
Күндерімен, түнімен, гүлдерімен,
Өзіңдікі ол сенің, білесің бе? (К.Ахметова)*

Зерттеу нәтижелері бөлімінде «Жер-Ана» концептісінің мағыналық өрісінің бірі «туған жер» ұғымына қатысты тілдік деректерді талдау арқылы оның өзегі ретінде танылатын бірнеше ұғымның мәні айқындалды.

Қорытынды

Қорыта айтқанда, зерттеу жұмысының алғашқы бөлімінде жалпы тіл біліміндегі когнитивті лингвистика саласының зерттелуіне тоқталып, оның ішінде концепт ұғымына қатысты ғалымдардың пікірлеріне шолу жасалды. Екінші бөлігінде тәжірибелік жұмыс ретінде «Жер-Ана» концептісін түзуге қатысатын, жерге қатысты қазақ танымында қалыптасқан: Отан, кіндік кесіп, кір жуған мекен, атақоныс, атамекен, бабаларымыздың аманаты, туған ауыл, дарқан дала, байтақ дала, сағыныштың символы, балалық пен жастық шақтың мекені, алтын бесік, алтын ұя, алтын қазық, тұғыр, киелі, қасиетті мекен сынды ұғымдардың мәні айқындалып, түсініктеме берілді. Аталған ұғымдар «туған жер», «жер қорғау» сияқты мағыналық өрістерге жіктеліп, оларға көркем әдебиеттен, мақал-мәтелдерден мысалдар келтіріліп, талданды.

Алғыс айту және қаржыландыру туралы ақпарат

Мақала 2024-2026 ж. ҚР ҒЖБМ Ғылым комитеті тарапынан қаржыландырылатын АР23488671 «Қазақ жастарының этномәдени санасының тілдік көріністері» тақырыбындағы гранттық жоба негізінде жазылды.

Мүдделер қақтығысы.

Мақала бойынша мүдделер қақтығысы жоқ.

Авторлардың қосқан үлесі

А.М. Меліс – мақала бағыты бойынша ғылыми еңбектерге шолу жасады, жерге қатысты мақал-мәтелдер, ақын-жазушылардың шығармаларын сараптады. **К.К. Сарекенова** – сарапталған тілдік бірліктерге талдау жасаумен, «Жер-Ана» ұғымының қазақ танымында беретін ұғымын қарастырды, «Жер-Ана» ұғымының мазмұнын ашатын «туған жер», «атажұрт», «жер қорғау» сынды мағыналық өрістерін жіктеп, тілдік деректерге талдау жүргізу арқылы дәлелдеумен айналысты.

Әдебиеттер тізімі

1. Жаманбаева Қ. Тіл қолданысының когнитивтік негіздері. – Алматы: Ғылым, 1998. – 133 б.

2. Манкеева Ж. Қазақ тілін зерттеудің когнитивтік негіздері. Тілтаным. – 2004. – №1. – 218-229 б.
3. Момынова Б. Қазақ тіліндегі қоғамдық-саяси лексика. – Алматы: Қазақ университеті, 2005. – 140 б.
4. Ислам А. Ұлттық мәдениет контексіндегі дүниенің тілдік суреті. Филол. ғылд. ...автореф.: 10.02.19. – Алматы: 2004. – 54 б.
5. Әзімжанова Г.М. Қазақ көркем проза мәтінінің прагматикалық әлеуеті. Филология ғылымдарының докторы ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертацияның авторефераты. – Алматы, 2007. – 44 б.
6. Ақаев С. Терминнің тілдік және танымдық сипаты. Филология ғылымдарының докторы ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертацияның авторефераты. – Алматы, 2002. – 60 б.
7. Әмірбекова А. Концептілік құрылымдардың поэтикалық мәтіндегі вербалдану ерекшелігі. Филология ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертацияның авторефераты. – Алматы, 2004. – 136 б.
8. Сыбанбаева А.С. Қазақ тіліндегі концептуалды метафоралардың қызметі. Филология ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертацияның авторефераты. – Алматы, 2004. – 24 б.
9. Қасым Б.Қ. Қазақ тіліндегі заттың күрделі атауларының теориялық негізі. Филология ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертацияның авторефераты. – Алматы, 2002. – 54 б.
10. Зайсанбаева Г.Ж. Метафоралы аталымдардың когнитивтік аспектісі (біріккен зат атаулары негізінде). Филология ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертацияның авторефераты. – Алматы, 2004. – 136 б.
11. Маслова В.А. Лингвокультурология: учебное пособие. – Москва: Издательский центр «Академия», 2001. – 125 с.
12. Лихачев Д.С. Концептосфера русского языка // Русская словесность: Антология. – Москва: Academia, 1997. – С. 147-165.
13. Тілеубердиева Б.М. Қазақ ономастикасының лингвокогнитивтік аспектілері. – Алматы: Арыс, 2006. – 280 б.
14. Қалиева Н.Ш. Түркі лингвомәдени кеңістігіндегі «Ана» концептісі: (түркі жұртына ортақ прецедентті есімдер негізінде) / Н. Ш. Қалиева, Қ. М. Әшірханова, Ж. К. Сүйінжанова // А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің хабаршысы. – 2024. – № 1 (131). – 76-89 б.
15. Қойлыбаева Р.К. Қазақ отбасы дискурсының лингвоаксиологиялық аспектісі: Философия докторы (PhD) дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация. – Алматы: [б. ж.], 2023. – 144 б.
16. Sarekenova, K., Aimukhambet, Z., Malikov, K., Salikzhanova, S., Zhylybay, G., & Assanbayeva, Y. Effects of online learning and digital conversation-based activities on the transfer of cultural values in language and literature classes // International Journal of Education in Mathematics, Science, and Technology (IJEMST). – 2023. – 11(2). – 471-492. <https://doi.org/10.46328/ijemst.3135>
17. Қалиев Б. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. – Алматы: Мемлекеттік тілді дамыту институты, 2014. – 728 б.

А.М. Мелис, К.К. Сарекенова*

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

Отражение понятия «Жер-Ана» в казахском познании

Аннотация. В статье были классифицированы семантические поля «туған жер», «атажұрт», «ел қорғау», раскрывающие суть понятия «Жер-Ана» как концепта, определено содержание путем анализа языковых единиц. Изучение концептов позволяет лучше понять менталитет, дух, душу народа, увидеть мировую картину этой нации глазами этой нации. Объясняя понятие, которое дает концепт, можно определить особенности всей нации, мировоззрения народа, начиная с отдельных людей и заканчивая общественными группами. Поскольку культура включает в себя результаты человеческого разумом и труда, понятие культуры имеет широкое значение. Особенно необходимо когнитивно рассматривать лексемы, представляющие специфику нации, понятие познания, мышление, то есть, одним словом, культурную идентичность как культурный концепт. Рассматривая, каково содержание понятия «Жер-Ана» в казахском познании, мы можем познать жизнь, национальную самобытность, мировоззрение народа. Изучив понятие «Жер-Ана», мы можем сформулировать мысль и понимание человека и определить когнитивный характер языка. Цель статьи - доказать содержание понятия «Земля-Мать» путем классификации семантических полей «туған жер», «атажұрт», «жер қорғау» и проведения анализа языковых данных. Объектом исследования статьи являются пословицы и поговорки о Земле, произведения поэтов и писателей.

Ключевые слова: Жер-Ана, родная земля, Атажұрт, когнитивная лингвистика, концепт.

A. Melis, K. Sarekenova*

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

The expression of the concept of "Zher-Ana" in Kazakh cognition

Abstract. The article classifies the semantic fields "tugan zher", "atazhurt", "el korgau", which reveal the essence of considering the concept of "Zher-Ana" as a concept, and the content is determined by analyzing language units. The study of concepts makes it possible to better understand the mentality, spirit, and soul of the people, to see the world picture of the same nation through the eyes of the same nation. By explaining the concept, one can determine the features of the thinking, worldview of the entire nation, people, from individuals to social groups. Since culture encompasses all the achievements that arise from the minds and foreheads of the human race, the meaning of the word culture is broad. It is especially necessary to cognitively consider lexemes as cultural concepts that reflect the specifics of the nation, the concept of cognition, thought, that is, in a word, cultural essence. Considering what the concept of "Zher-Ana" gives in Kazakh knowledge, we can recognize the life, national identity, and worldview of the people. By studying the concept of "Zher-Ana", we can formulate human thoughts and concepts and determine the cognitive nature of language. The purpose of the article is to classify such semantic fields as "tugan zher", "atazhurt", "el korgau", which reveal the content of the concept of "Zher-

Ana", and to prove it by analyzing linguistic data. The object of the study of the article is Proverbs and sayings related to the Earth, works written by poets and writers about it.

Keywords: Zher-Ana, Earth, native land, Atazhurt, cognitive linguistics, concept.

References

1. Zhamanbaeva K. Til koldanysynyn kognitivtik negizderi [Cognitive foundations of language use] (Gylym, Almaty, 1998, 133 p.) [in Kazakh]
2. Mankeeva Zh. Kazak tilin zertteudin kognitivtik negizderi. Tiltany, 1, 2004, 218-229 (2004) [in Kazakh]
3. Momynova B. Kazak tilindegi kogamdyk-sayasi leksika (Kazak universiteti, Almaty, 2005, 140 p.) [in Kazakh]
4. Islam A. Ulttyk madeniet konteksindegi dunienin tildik sureti. Filologiya gylymdarynyn doktory gylymi darezhesin alu ushin daiyndalghan dissertatsiyanyn avtoreferaty (Almaty, 2004, 54 p.) [in Kazakh]
5. Azimzhanova G.M. Kazak korkem proza matininin pragmatikalyk aleueti. Filologiya gylymdarynyn doktory gylymi darezhesin alu ushin daiyndalghan dissertatsiyanyn avtoreferaty (Almaty, 2007, 44 p.) [in Kazakh]
6. Akaev S. Terminin tildik zhane tanyndyk sipaty. Filologiya gylymdarynyn doktory gylymi darezhesin alu ushin daiyndalghan dissertatsiyanyn avtoreferaty (Almaty, 2002, 60 p.) [in Kazakh]
7. Amirbekova A. Kontseptilik kurylymdardyn poetikalyk matindegi verbalданu erekshegi. Filologiya gylymdarynyn kandidaty gylymi darezhesin alu ushin daiyndalghan dissertatsiyanyn avtoreferaty (Almaty, 2004, 136 p.) [in Kazakh]
8. Sybanbaeva A.S. Kazak tilindegi kontseptualdy metaforalardyn kyzmeti. Filologiya gylymdarynyn kandidaty gylymi darezhesin alu ushin daiyndalghan dissertatsiyanyn avtoreferaty (Almaty, 2004, 24 p.) [in Kazakh]
9. Kasym B.K. Kazak tilindegi zattyn kurdeli ataularynyn teoriyalyk negizi. Filologiya gylymdarynyn kandidaty gylymi darezhesin alu ushin daiyndalghan dissertatsiyanyn avtoreferaty (Almaty, 2002, 54 p.) [in Kazakh]
10. Zaisanbaeva G.Zh. Metaforaly atalymdardyn kognitivtik aspektisi (birikken zat ataulary negizinde). Filologiya gylymdarynyn kandidaty gylymi darezhesin alu ushin daiyndalghan dissertatsiyanyn avtoreferaty (Almaty, 2004, 136 p.) [in Kazakh]
11. Maslova V.A. Lingvokulturologiya: Uchebnoe posobie. (Akademiya Publishing House, Moscow, 2001, 125 p.) [in Russian]
12. Likhachev D.S. Kontseptosfera russkogo yazyka. In: Russkaya slovesnost: Antologiya (Academia, Moscow, 1997, 147-165) [in Russian]
13. Tileuberdieva B.M. Kazak onomastikasynyn lingvokognitivtik aspektileri (Arys, Almaty, 2006, 280 p.) [in Kazakh]
14. Kalieva N.Sh., Ashirkhanova K.M., Suiinzhanova Zh.K. Turki lingvomadeni kenistigindegi «Ana» kontseptisi: (turki zhurtyna ortak pretsedentti esimler negizinde, Bulletin of Yassawi University, 1(131), 76-89 (2024) [in Kazakh]
15. Koilybaeva R.K. Kazak otbasy diskursynyn lingvoaksiologiyalyk aspektisi: Filosofiya doktory (PhD) darezhesin alu ushin daiyndalghan dissertatsiya (Almaty, 2023, 144 p.) [in Kazakh]

16. Sarekenova, K., Aimukhambet, Z., Malikov, K., Salikzhanova, S., Zhylkybay, G., & Assanbayeva, Y. Effects of online learning and digital conversation-based activities on the transfer of cultural values in language and literature classes. International Journal of Education in Mathematics, Science, and Technology (IJEMST), 11(2), 471-492 (2023). <https://doi.org/10.46328/ijemst.3135>

17. Kaliev B. Kazak tilinin tusındırme sozdıgı. – Almaty : Memlekettik tildi damytu instituty, 2014. – 728 b.

Авторлар туралы мәлімет:

Меліс Айшырақ Медғатқызы – PhD докторант, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан. E-mail: aishok_051995@mail.ru, ORCID: 0009-0005-9819-3895.

Сарекенова Қарлығаш Құрманғалиқызы – хат-хабар үшін автор, филология ғылымдарының кандидаты, профессор, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан. E-mail: sareke.kk@gmail.com, ORCID: 0000-0003-1383-2247.

Меліс Айшырақ Медғатовна – PhD докторант, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан. E-mail: aishok_051995@mail.ru, ORCID: 0009-0005-9819-3895.

Сарекенова Қарлығаш Құрманғалиевна – автор для корреспонденции, кандидат филологических наук, профессор, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан. E-mail: sareke.kk@gmail.com, ORCID: 0000-0003-1383-2247.

Melis Aishyrak Medgatovna – PhD student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan. E-mail: aishok_051995@mail.ru, ORCID: 0009-0005-9819-3895.

Sarekenova Karlygash Kurmangalievna – corresponding author, Candidate of Philology, Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan. E-mail: sareke.kk@gmail.com, ORCID: 0000-0003-1383-2247.

Copyright: © 2025 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).